

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Voltaire, Essai sur les mœurs

Dimitris G. Apostolopoulos

doi: [10.12681/er.36171](https://doi.org/10.12681/er.36171)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Apostolopoulos, D. G. (2024). Voltaire, Essai sur les mœurs: Αντίτυπα του έργου στον ελληνικό 18ο αιώνα. *The Gleaner*, (30), 765–768. <https://doi.org/10.12681/er.36171>

Παρασχολήματα

VOLTAIRE, *ESSAI SUR LES MŒURS*

Ἀντίτυπα τοῦ ἔργου στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΑ ΠΟΝΗΜΑΤΑ τοῦ Βολταίρου, τὸ ἔργο του *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο ποὺ ὁ συγγραφέας του υἰοθέτησε ἀπὸ τὸ 1768 καὶ μὲ τὸν ὁποῖο τίτλο τὸ πόνημά του εἶναι εὐρύτερα γνωστό, πέρασε καὶ στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ χῶρο διατρέχοντας τοὺς δύο κλασικοὺς διαύλους διάχυσης: κάποια ἀντίτυπά του ἔφθασαν στὴν «Ἑλληνικὴ Ἀνατολή» καὶ διαβάστηκαν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴ γλωσσομάθεια νὰ τὸ κάνουν, ἐνῶ στὸ ἑλληνόφωνο κοινὸ τὸ ἔργο ἔγινε προσιτὸ ὅταν, κάποια χρόνια πρὶν κλείσει ὁ 18ος αἰώνας, μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά.

Τὰ θέματα αὐτὰ δὲν εἶναι βεβαίως ἄγνωστα στοὺς ἐρευνητὲς ἐκείνους ποὺ ἔχουν μελετήσει τὴν «τύχη» τοῦ Βολταίρου στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο — ἢ κατ' ἄλλη ἔκφραση, στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη—, κάποια ὡστόσο στοιχεῖα ποὺ ἐντόπισα ὅταν συμμετεῖχα στὴν ὁμάδα ποὺ ἀνέλαβε νὰ ἐπανεκδώσει τὸ ἔργο στὴ σειρά τῆς Voltaire Foundation¹ μὲ ὁδήγησαν στὴν ἰδέα νὰ ἐπανέλθω στὸ ζήτημα. Ἐδῶ θὰ μὲ ἀπασχολήσει μόνον ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου πρὶν αὐτὸ γνωρίσει τὴ μετάφρασή του στὰ ἑλληνικά: τὸ πότε δηλαδὴ τὸ ἔργο ἔγινε γνωστὸ ἀπὸ τὴν πρωτότυπη γαλλικὴ του μορφή.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κάνουμε μιὰ πρώτη χρονολόγηση τοῦ πότε τὸ ἔργο μπαίνει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ νὰ ἐντοπίσουμε ποιὰ ἔκδοσή του χρησιμοποιεῖται ὀφείλουμε νὰ περάσουμε ἀπὸ τὸν λαβύρινθο ποὺ λέγεται ἐργογραφία τοῦ Βολταίρου. Διότι τὸ ἔργο, πρὶν πάρει τὴν ἐπιγραφή μὲ τὴν ὁποία ἔγινε γνωστό, εἶχε ἐκδοθεῖ μὲ ποικίλες ἐπιγραφές, κάποτε καὶ μὲ διαφορετικὴ διάταξη τῆς ὕλης, ἐκδόσεις ἀλλεπάλληλες, ἄλλες μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ συγγραφέα, ἄλλες κλεψίτυπες. Εἶναι ἐπομένως ἀνάγκη νὰ δώσουμε μὲ ἓνα στοιχειῶδες περίγραμμα τὸ χρονικὸ τῶν ἐκδόσεων ποὺ γνώρισε τὸ ἔργο.

Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Βολταῖρος ἔγραψε τὴν πρώτη μορφή τοῦ ἔργου τὸ 1745. Τὴν ἀναθεώρησε οὐσιωδῶς τὸ 1756, τὸ 1761 καὶ τὸ 1768 καὶ συνέχισε νὰ ἐργάζεται πάνω στὸ ἔργο αὐτὸ ὡς τὸ θάνατό του.

---

1. Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε σὲ ὀκτώ τόμους στὴν Ὁξφόρδη, ἀπὸ τὸ 2009 ὡς τὸ 2016, ἀπὸ τὴ Voltaire Foundation στὴ σειρά «*Œuvres complètes de Voltaire*».

Τὰ πρῶτα κεφάλαια, πού τὰ δημοσίευσε στό περιοδικό *Mercur de France*, εἶχαν τὸν τίτλο *Nouveau plan d'une histoire de l'esprit humain*.

Ἀκολούθησε μιὰ ἔκδοση πού πραγματοποιήθηκε τὸ 1753 χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ συγγραφέα, μὲ τὸν τίτλο *Abrégé de l'histoire universelle*, γεγονός πού ὀδήγησε τὸν Βολταῖρο νὰ δημοσιεύσει τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ πόνημά του σὲ δύο τόμους στὴ Χάγη μὲ τὸν τίτλο *Abrégé de l'histoire universelle depuis Charlemagne, jusques à Charlequint*. Τὴν ἐπόμενη χρονιὰ, τὸ 1754, τὸ δημοσιεύει καὶ πάλι σὲ δύο τόμους στὴ Βασιλεία.

Τὸ 1754 ὅμως βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου στὴν ἐπιγραφή τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ ὄρος «essai»: *Essai sur l'histoire universelle depuis Charlemagne; attribué à Mr de Voltaire, Gentilhomme de la Chambre du Roi de France...*, ἔκδοση στὴν ὁποία ἀναγράφεται ὡς τόπος ἔκδοσης ἡ Βασιλεία καὶ ἡ Δρέσδη.

Τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ ἔργο ἐκδίδεται, μὲ προσθήκες τοῦ συγγραφέα, μὲ τὸν τίτλο *Histoire universelle depuis Charlemagne jusqu'à Charles-Quint. Par Mr de Voltaire, Gentilhomme de la Chambre du Roi de France...*

Τὴν ἴδια πάλι χρονιὰ τὸ ἔργο ἐκδίδεται στό Παρίσι –στὴ σελίδα τίτλου ἀναγράφεται ὅτι ἔγινε στό Λονδίνο– μὲ τὸν τίτλο πού καὶ παλαιότερα τὸ ἔργο εἶχε δημοσιευτεῖ: *Abrégé de l'histoire universelle, depuis Charlemagne, jusques à Charlequint. Par Mr de Voltaire*.

Ἡ τελευταία αὐτοτελὴς ἔκδοση τοῦ ἔργου, τὸ 1754 καὶ αὐτὴ, ὀλοκληρώθηκε σὲ τρεῖς τόμους πού ἐκδόθηκαν στὴ Χάγη καὶ τὸ Βερολίνο.

Ἐκτοτε τὸ ἔργο ἐντάσσεται καὶ ἐκδίδεται στὶς ποικίλες ἐκδόσεις τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Βολταίρου πού ἀρχίζουν νὰ δημοσιεύονται στὴ Γενεύη ἀπὸ τὸ 1756.

Σὲ αὐτὴ τὴν τελευταία ἔκδοση, πού ἔγινε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ συγγραφέα, τὸ ἔργο καταλαμβάνει τοὺς τόμους 11-14 καὶ ἔχει τὸν τίτλο: *Essai sur l'histoire générale, et sur les mœurs et l'esprit des nations, depuis Charlemagne jusqu'à nos jours*.

Μὲ βάση τὰ πιὸ πάνω βιβλιογραφικὰ δεδομένα, μποροῦμε νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ πρώτη χρονολόγηση τῆς παρουσίας τοῦ ιστοριογραφικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, ἀντλώνοντας στοιχεῖα ἀπὸ τρεῖς χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις.

α. Ὅταν ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἀναφέρει στό δοκίμιό του «Συμβουλὴ στοὺς νέους» πῶς κάποιοι «ἀναγινώσκουν τὴ Γενική τοῦ Βολταῖρ Ἱστορία»,² μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε βásiμα πῶς εἶχε ὑπόψη του

2. Τὸ ἀναφέρει στό κείμενό του πού φέρει τὴν ἐπιγραφή «Συμβουλὴ στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελιοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπὸ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποῖα νὰ ἴναι ἢ καθ' αὐτό τους σπουδῆ». Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εἰδικόμενα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1970, σ. 51, στ. 33. Τὸ

κάποια από τις εκδόσεις του έργου που στον τίτλο του δὲν εἶχε ἀκόμη τὸς ὄρους *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, ἀλλὰ τὴν ἐπιγραφὴν *Abrégé de l'histoire universelle* ἢ *Essai sur l'histoire universelle* ἢ *Histoire universelle* ἢ πιθανότατα *Essai sur l'histoire générale*. Κατὰ συνέπεια ὁ Καταρτζῆς πρέπει εἶχε ὑπόψη του μιὰ ἐκδοση προγενέστερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 1764, στὴν ὁποία, ὅπως εἶπαμε, ἀρχίζει νὰ ἀναγράφεται ὁ νέος τίτλος τοῦ ἔργου (*Essai sur les mœurs...*). Πιθανότατα ὁ Καταρτζῆς νὰ ἀναφέρεται σὲ ἐκείνη που περιέχεται στὰ («Ἀπαντα») τοῦ Βολταίρου, ἐκείνη που δημοσιεύτηκε στὴ Γενεύη τὸ 1756 καὶ στὴν ὁποία οἱ πρῶτες λέξεις τοῦ τίτλου εἶναι *Essai sur l'histoire générale*...

β. Μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου που συμβουλευτήκε ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Στὴν *Ἀπολογία* του που δημοσιεύτηκε τὸ 1780, μιλώντας γιὰ τὶς βάρβαρες συνήθειες λαῶν που ἔζησαν στὸν δυτικὸ Μεσαίωνα, παραπέμπει: «Ὅρα Οὐολταίρον (Voltaire) ἐν κεφαλαίῳ ἰγ' τοῦ α' τόμου τῆς κατ' αὐτὸν καθόλου ἱστορίας, ἐπιγραφομένης, καθὼς ἐρρέθη καὶ ἀλλαχοῦ, "Essai sur l'histoire générale"».³ Ἡ ἀναγραφὴ τοῦ κεφαλαίου στὸ ὅποιο ὁ Βολταῖρος ἀναφέρεται στὸ θέμα που σχολιάζει ὁ Μοισιόδακας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου που εἶχε ὑπόψη του.

Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο στὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου ἔχει τὴ σχοινοτενὴ ἐπιγραφὴν «Suite des usages de Charlemagne. De la justice, des lois. Coutumes singulières. Epreuves». Τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὰς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀλλὰ μόνο στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1761 καὶ τοῦ 1763 ὡς «κεφάλαιον ἰγ'». Κατὰ συνέπεια ὁ Ἰώσηπος μίᾳ ἀπὸ τὶς δύο συμβουλευτήκε.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ φράση του «καθὼς ἐρρέθη καὶ ἀλλαχοῦ», ἃς σημειωθεῖ πὼς ἀναφέρεται σὲ ἓνα σχόλιο που εἶχε διατυπώσει γιὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Βολταῖρος στὸ πιὸ πάνω ἔργο του γιὰ τὸ ποιοὶ ὑπῆρξαν πρωτοπόροι στὴ μελέτῃ τῆς Γεωμετρίας. Συγκεκριμένα, στὸ κεφάλαιο «Περὶ Κίνας» ὁ Βολταῖρος ἀναφέρει πὼς οἱ Κινέζοι «connaissaient ces éléments [de géométrie] plusieurs siècles avant qu'Euclide les eût rédigés chez les Grecs d'Alexandrie». Ἡ φράση αὐτὴ ἔθιξε τὴ φιλοπατρία τοῦ Ἰώσηπου καὶ στὸ μάθημά του «Περὶ Μαθηματικῆς» που ἔδωσε στὸ Ἰάσι τὸ 1765 καὶ τὸ δημοσίευσε τὸ 1780, ἀναφέρει: «Καὶ ἃς ἀντιτείνωσιν ἐνταῦθα ὅσοι ζητοῦσιν νὰ ἀποδώσωσι τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ αὐτῆς τῆς δόξης ἢ τὸ ἐλάχιστον νὰ ἀποδείξωσι συμμετόχους αὐτῆς τῆς δόξης καὶ τοὺς Σῆρας [= τοὺς Κινέζους], δισχυριζόμενοι πὼς οἱ Σῆρες εἶχαν ἠκριβωμένα τὰ στοιχεῖα τῆς

δοκίμιο κατὰ τὸν Δημητρίου (Δημήτριος Καταρτζῆς, *Δοκίμια*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1974, σ. μβ' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, ⁵1989, σ. 204]) συντάχθηκε (πιθανότατα, ἐκεῖ κάπου, κοντά, στὰ 1783).

3. Τὸ χωρίο στὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1976, σ. 118 σημ. 1.

Γεωμετρίας πρὸ ἑκατονταετηρίδων οὐχὶ ὀλιγοστῶν πρὸ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ διαβεβημένος Οὐολταῖρος, καὶ γαλλιστὶ εἶτα Voltaire, ἐν τῷ περὶ Σήρων τῆς καθ' ἑαυτὸν καθολικῆς ἱστορίας, ἐπιγεγραμμένης *Essai sur l'histoire générale* (ὥστε νὰ ἀποσιωπήσω τοὺς λοιπούς), λέγει ρητῶς, ὅτι...⁴

Ὅσα ἀποσιωπᾶ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου εἶναι προφανῶς τὰ ἀκόλουθα: [*Essai sur l'histoire générale*] *et sur les mœurs et l'esprit des nations, depuis Charlemagne jusqu'à nos jours*. Διαπίστωση δεύτερη· ὁ Ἰώσηπος γινώριζε καὶ εἶχε διαβάσει τμήματα τουλάχιστον τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1761 ἢ τοῦ 1763 τῶν «Ἀπάντων» του.

γ. Οἱ Δημητρεῖς, ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης καὶ ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς, ἔχουν διαβάσει τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ μίᾶ ἀναφορὰ πού κάνουν στὸ ἔργο τους *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, πού δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη τὸ 1791, στὸ κεφάλαιο «Περὶ τῆς Φράντζας» καὶ εἰδικότερα στὴν ἐνότητα «Περὶ τῆς στρατηγίας Νησιοῦ τῆς Φράντζας». Ἀφηγούμενοι τὰ τῶν ἐπιθέσεων τῶν Νορμανδῶν στὸ Παρίσι ἀναφέρουν: «Εἰς τὰ 886 καὶ 890 τὴν ἐπολιόρησαν [τὴν πόλη]: ἕνας ὅμως ἐπίσκοπος τῆς τὴν ἐγλύτωσε μιὰ φορὰ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους... Αὐτὸν τὸν καλὸ ἐπίσκοπο ἀπορεῖ ὁ Βολταῖρ ὅπου δὲν τὸν εὕρισκε εἰς τὰ μηνολόγια κανονισμένον».⁵ Ρητὴ ἀναφορὰ σὲ ὅσα ὁ Βολταῖρος διηγεῖται στὸ κεφάλαιο «Des Normands vers le neuvième siècle» τοῦ ἔργου πού μᾶς ἐνδιαφέρει.⁶

Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς παρουσίες τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο δὲν διαφαίνεται κάποια ἀναφορὰ σὲ μετὰφρασή του στὰ ἑλληνικά. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ στοιχεῖα πού ἀντλήσαν οἱ πιὸ πάνω ἀναγνώστες τοῦ Βολταίρου προῆλθαν ἀπὸ γαλλικὲς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του.

Δ. Γ. ΑΗΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

4. Τὸ χωρίο στὴν ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, σ. 88.

5. Σ. 579 [= σ. 436, ἔκδ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1988].

6. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη πρὸς τὸν Barbé du Bocage, μὲ χρονολογία 28 Σεπτεμβρίου 1796, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ζητᾶ νὰ τοῦ ἀγοράσει τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου μὲ τὸν τίτλο «L'Histoire Générale par Voltaire». Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοση τοῦ Alexandre Cioranescu, *Correspondance de Daniel Démetrius Philippides et de J.-D. Barbé du Bocage (1794-1819)*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1965, σ. 24 καὶ Δανιὴλ Φιλιππίδης - Barbé du Bocage - Ἄνθιμος Γαζής, *Ἀλληλογραφία (1794-1819)*, ἔκδ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα, Ὁμιλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, 1966, σ. 7. Προφανῶς ὁ Φιλιππίδης εἶχε ὑπόψη του καὶ ἀναφερόταν σὲ ἔκδοση τοῦ ἔργου πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ 1768, ὅπου στὴν ἐπιγραφὴ του ἀναγράφονται οἱ ὅροι «Essai sur les mœurs et l'esprit des nations».